

ZÁVĚREČNÉ SLOVO PO PADESÁTI LETECH

*K novému vydání
roku 1959*

Chtěl bych využít příležitosti tohoto nového vydání k tomu, abych zaujal stanovisko ke zpochybňování správnosti hlavních tezí o historickém vývoji, jak jsem je poprvé podal v tomto mém mladickém spise.

Ze všeho nejdříve je nutno zdůraznit, že je tomu již více než půl století od chvíle, kdy jsem tyto teze uveřejnil. Proto je tedy třeba v rozhodnutí autora a nakladatelství knihu po rozebrání edice z roku 1948 znovu vydat v neposlední řadě vidět také výraz historické piety. Jako při všech dosavadních vydáních je i tentokrát otištěn nezměněný text prvního vydání z roku 1908. Tím má být podtržen primární dokumentární smysl tohoto nového vydání.

Termín pieta by však v této souvislosti neměl být chápán špatně. Především ne ve smyslu „pouhá pieta“! Neboť to, k čemu se mají nyní znovu obrátit zraky z historických důvodů, koneckonců dosud zcela neodumřelo. Mnohem spíše jde o to stejnou měrou připomenout a ocenit podivuhodný fakt, že mnohé z těchto základních myšlenek si po celé půlstoletí zachovávaly aktuální životnost. Lze dost dobře říci, že tato část myšlenek v onom mezidobí na aktuální životnosti s desetiletími dokonce stále více získávala. A sice díky naprosté změně směru, která během těchto desetiletí probíhala v soudobé umělecké *praxi*. Neboť přestože v čistě historicky zaměřeném zkoumání mého raného spisu není ani slovo o moderní umělecké problematice, cítíme mezi oběma oblastmi zřetelnou, nikoli pouze vnější časovou, nýbrž vnitřní souvislost. Nevědomky a nezáměrně se mé myšlenky staly teoretickou roznětkou zásadního obratu, k němuž došlo v praxi našeho současného umění.

Ale k věci! A ta se má takto: byla zpochybněna správnost některých mých základních tezí, to jest jejich shoda se zdánlivě objektivně danými historickými fakty. To je skutečnost žádající si zaujetí stanoviska! Ostatně přísně vzato nejde o zdánlivě zřejmě odporující historická fakta: jsou to *prehistorická* fakta. Jde totiž o problém nejranějších počátků umění.

Každé nové vydání počítá samozřejmě s nově dorostlou mladší čtenářskou generací. Jde-li o kritické a již do jisté míry věci znalé a odborně zdatné čtenáře, pak při četbě mých myšlenek velmi brzy narazí na zjevně propastný rozpor, který je mezi mými tvrzeními o genezi lidské umělecké činnosti a zdánlivě dokázanými tvrzeními *toho* směru prehistorického bádání, který v současnosti převládá. Ten se opírá o fakt, že v průběhu posledního sta let je znovuobjevován svět prehistorických uměleckých jevů z dob, o nichž jsme se dosud domnívali, že o nich něco víme jen v termínech *geologických* pojmů. Nemůžeme se tedy vynadivit, vycházejí-li dnes již zcela běžně velké obrazové publikace nesoucí název „Umění doby ledové“. To jest název, který by u minulé badatelské generace vyvolal jen úsměšek a byl by vnímán pouze jako neslýchaný paradox. A jakou totální proměnu všech představ o raném primitivním umění od této generace vyžadovalo být jen to, aby vůbec začala brát vážně skutečnost tohoto obrazového světa. Vždyť byla přece postavena před výtvořnou uměleckou zobrazovací schopností, která je takové povahy, že se nám na jazyk dere spíše opak primitivního, to jest rafinovanost. A to takovou měrou, že dokonce vzniká bezděčné nutkání uvést tento styl srovnáním do souvislosti s termínem znějícím tak moderně jako „impresionistický“. Což by tedy poukazovalo na stylovou příbuznost dokladů z nejjazší rané historie a prehistorie s projevy aktuálního konce dějin. Je samozřejmé, že zde musí jít jen o zdánlivou příbuznost. Je samozřejmé, že může klamat jen potud, pokud setrváváme výhradně na povrchu stylistických jevů. Avšak s tím, jak v obou případech pronikáme k hlubším důvodům a předpokladům jejich daného uměleckého utváření, se nutkavě vyjevuje, že je snad dokonce třeba je vnímat jako protilehlé, a že tedy v poslední rozhodující instanci musejí být i co do

povrchové formy rozpoznány jakožto vymykající se jakémukoli druhu srovnání.

Musíme ostatně připustit i chápat, že nutně vznikl dojem, jako by všechny dosavadní představy o běhu uměleckého vývoje byly objevem těchto prehistorických uměleckých jevů postaveny na hlavu. A tím také představa, kterou byla prodchnuta každá strana mého mladického programatického spisu nazvaného *Abstrakce a vcítění*, spisu, o němž jsem se domníval, že mu smím připisovat právě tu zásluhu, že novou, hlubší základní systematikou (totiž epistemickou metodikou primárně zaměřenou na psychologii forem a dějiny mentalit) dodal staré pravdě lesk zcela nového potvrzení a lesk zcela nového prohloubení poznatků. Které to pravdě? Že dějiny umělecké tvůrčí činnosti neměly ve svých primitivních počátcích nejmenší tušení o přímém napodobování přírody, nýbrž že za bezpodmínečné nadvlády abstraktního geometrického způsobu vyjadřování vytvořily znakovou řeč, která fenomén přímého přiblížení přírodě dokonce zásadně vylučovala. Dále, že bylo zapotřebí ještě dlouhého pomalého duchovním vývojem podmíněného procesu, aby se toto přísné vyloučení přírody pozvolna na základě vznikající důvěry k přírodě proměnilo v poznenáhle vcítování se do ní, a tím v pohnutku přírodu napodobovat. A sice až k onomu poslednímu stupni sublimace jazyka podání přírody, který nazýváme impresionismem a který, zdá se, chce konečně vědomě nechat jako poslední umělecký cíl platit již jen schopnost znázornění nejletmějšího vjemu jevovosti této přírody na naší sítnici. Čímž, naznačme předběžně, k nám promlouvá styl jakožto vědomý produkt vysoce uměleckého pěstění na základě neustálého estetického zjemňování, který u onoho záhadného impresionismu nejzazších raných dějin mohl přece vzniknout jedině jako důsledek nouze. Jako nouzový produkt neschopnosti tvořit jinak [Nichtanderskönnen]. Přesněji, tak abychom zabránili nedorozumění: jako výsledek neschopnosti *chtít* něco jiného [Nichtanderswollenkönnen]. To jsou však náznaky, které jsou na tomto místě mého pokusu o obhajobu nutně zavádějící.

Ano, toto závěrečné slovo je obhajobou. Neboť opakuji: všechna má tvrzení o absolutním primátu geometrické abstrakce v hodině zro-

du umění mají být jednoznačně a neodvolatelně vyvrácena tímto tak překvapivě naturalisticky impresionistickým jeskynním malířstvím poslední doby ledové. Není si snad třeba tváří v tvář jistotě, s jakou se toto tvrzení objevuje, nejprve položit otázku, jak je vůbec možné, že jsem při první koncepci a při psaní zcela přehlédl tuto rozsáhlou nově objevenou skupinu památek naprosto odporujících mým tvrzením i s jejich tak nepochybnou průkaznou silou? Vždyť tyto památky byly již tenkrát námětem senzačních polemik odborného světa? [!] Odpověď je velmi prostá. Vůbec jsem je totiž *nepřehlédl*. V mé prvotině na různých místech spíše právě o ně jde. A sice s několika otazníky za tvrzením jejich bezpodmínečné důkazní síly, dodnes jsem nepocítil potřebu vzít tyto otazníky zpět. Avšak připouštím, že je těžké teď několika slovy novému čtenáři naznačit důvody mé neoblomnosti. Mohu zde omezen okolnostmi podat skutečně jen zcela povšechné, a proto nepostačující náznaky.

Přesto musím začít zeširoka. Neboť nejprve je nutno upozornit na jeden zcela všeobecný fakt. A to, že právě ten okruh památek, jehož objev měl tak naprosto dementovat má tvrzení, pochází z prehistorických období, jejichž rozsah či rozpětí se zřejmě vymyká jakémukoli lidskému měřítku. V tom smyslu, že tisíce a nesčetné tisíce let mohou podle jejich měřítka představovat pouhý jeden den. A jedinou vědou, která zde byla nejspíše povolána přinášet vývojově historické poznatky a možná tvrzení, byla *geologie*... Jí vdčíme za poznání, že naše země prošla zcela odlišnými věky a že to, co mezi těmito gigantickými věky vztýčilo dělicí zdi, musely být náhlé přírodní katastrofy neslychaných rozměrů. Oprávnění mluvit u těchto katastrof o náhlosti existuje pouze tehdy, když i tento pojem transponujeme podle onoho obrovského měřítka, jehož užití zde může jedině padat v úvahu. Podobně je tomu v astronomii. Také ona musí neustále přepočítávat z měřítek časové lupy do měřítek opačného časového zkreslení, aby byla srozumitelná. Jinými slovy: do uvozovek patří obrat „astronomická čísla“ je do jisté míry na místě i u našich geologických chronologických pojmů. Již ve škole jsme se učili, že byly čtyři velké takzvané doby ledové. Padala při-

tom taková čísla, z nichž by se nám byla zatočila hlava, kdybychom byli s to udělat si o jejich obrovitosti alespoň minimální představu. To, že však mezi těmito katastrofálně dramaticky působícími dobami ledovými byla také teplá mezidobí stejně obrovského časového rozměru, na nás tehdy zřejmě udělalo příznačně menší dojem. Osvěžit si školní vzpomínky tohoto druhu by mělo stačit, abychom si uvědomili, že pojem a představa vývojově historické *kontinuity* těchto událostí planetární historie musejí být od začátku zcela pomýlené.

Nám zde v první řadě jde o poslední z těchto čtyř velkých dob ledových. Časově přibližně uprostřed ní narážíme poprvé na stopy lidské existence v podobě kosterních nálezů. To jest na bytosti, jež se, soudě podle jejich anatomie, vyvinuly ze světa zvířat tak dalece, že se domníváme, že jsme, byť jen v relativním smyslu, oprávněni nazvat je našimi prvními lidskými předky. A tento druh člověk, jenž se zde objevuje poprvé, byl tím, který nás v průběhu svého dalšího vývoje postavil před zpočátku tak neuvěřitelný fakt, že se o něm nadále nemusíme dozvídat pouze prostřednictvím anatomie, nýbrž že o něm vyšla najevo nerosrovnatelně výmluvnější svědectví, totiž svědectví o užívání zřejmě již úplného jazyka umění! Tak jak jsme s ním byli konfrontováni u oněch odkrytých jeskynních maleb. A opět je nutno nejprve poukázat na to, jak obrovské časové úseky je třeba podle geologického odhadu vzít v úvahu jako možnou dobu vzniku tohoto památkového světa. Pokud je opišeme kulatým pojmem čtyřicet tisíc, může to na nás udělat dojem, pouze když si jako protipříklad připomeneme, že to, co udává měřítko naší vlastní užší historicky uchopitelné lidské minulosti, je sotva více než šest tisíciletí. A když tyto nálezy, které by nám měly poskytnout pojem onoho jazyka umění, nyní počítáme tváří v tvář obrovitosti onoho časového úseku, pak budeme nuceni připustit, že počet, k němuž jsme došli, je mizivě malý. Také nelze smlčet, že v posloupnosti těchto nálezů jsou odmlky, které za daných okolností musejí být odhadnuty na deset tisíc let.

To vše má pouze vyvolat představu, jak těžké nebo téměř nemožné je dospět z našeho historického východiska k bytí jen přibližné přehlednosti a zaznamenatelnosti vývojových procesů na tomto gigantickém

prehistorickém jevišti. To, s čím zde většinou pracujeme, jsou jen zcela nepřijatelná zjednodušení. A příklon k agnosticizmu, který musí být dán do protikladu k běžné metodice hrubého zjednodušení, nelze snad ani dostatečně zdůraznit. I za cenu nebezpečí, že by u oponentů mohlo vzniknout podezření, že toto přílišné zdůraznění agnostického stanoviska je pouhým útočištěm k přípravě východiska vedoucího ze slepé uličky, která vznikla objevením věcného rozporu. Východiska, které by se pokoušelo rabulistickou sofistikou obejít, a tím sprovdit ze světa nesouhlasící fakta.

Nehledě na to rekapitulují: ve sporném případě, jenž je tu předmětem diskuse, záleží vše na tom, jakou míru *reprezentativní* závažnosti jsme nakloněni přiřknout specificky právě *tomu* lidskému typu, který vytvořil ony překvapivě naturalisticky impresionistické jeskynní malby. Za předpokladu, že zrak zůstává zaměřen na časoprostorový *celek*.

Zde se jeví jako nezbytná jedna zásadní předběžná poznámka. Týká se toho, že si nejprve musíme ujasnit nutnost uznat, že pojem vývoje se váže na předpoklad existence souvislosti v rámci zkoumané faktografie. Hovořit o *nesouvislém* vývoji je přísně vzato *contradictio in adiecto*. Fakta bez souvislosti (tedy pouhá zjištění jinakosti) mohou být registrována nanejvýš statisticky, nikoli však vývojově historicky, to však vylučuje i vývojovou logiku. Z tohoto hlediska lze říci: onen příslušný typ člověka je nejprve zjistitelný také pouze statisticky. Zdá se, že nestojí v žádné souvislosti. Jeho výskyt a existence jsou zřejmě jaksi náhlé. Tím více to platí o fenoménu, který nazýváme jeho *uměním*. Soudíme-li podle nálezů, vzniká, snad matoucí, dojem, jako by jednoho dne náhle ožilo a po několikatisícileté existenci se stejně náhle z jeviště života zase vytratilo. A sice zcela *bez potomků*, stejně jako nás při svém vyskytnutí ponechalo zcela beze zpráv o svých předcích a svém původu. Tento dojem totální náhlosti a nevysvětlitelnosti byl pak také tím, který se odbornému světu nejprve a nejsilněji vnucoval tenkrát, když byl překvapivými nálezy nucen vypořádat se se stylem těchto maleb.

Pokud se někdo domnívá, že je do jisté míry oprávněn vidět ve fenoménu, který nazýváme vývoj, takřkajíc třetí dimenzi, tedy vlastní di-

menzi života, veškerého biologicky dějinného bytí, tedy i bytí lidského, pak je nevyhnutelný první dojem, který o této oblasti bytí získá náš historicky omezený pohled, totiž ten dojem, že během své existentnosti nikdy zcela nevystoupila z plochy, pokud nemám říci plochosti (ve vývojově historickém smyslu). Co by to však nyní mělo znamenat v konkrétním smyslu? Mohlo by to například znamenat, že tato oblast bytí v okamžiku, v němž je pro nás, své pozdní potomky, nejprve vnímatelná jen statisticky, své třetí dimenze již pozbyla. Že tedy již přešla z vývojové dějinnosti do pouhé stavovosti. Což by muselo mít za následek, že nám již může nabídnout jen obraz smrti vyčerpáním. Obraz takříkajíc již jen automatického pokračování směrem, jehož vlastní sféra původnosti, a tím také životnosti musí být za těchto okolností přenesena do již nepochopitelné a nepředstavitelné minulosti. Pak by tedy to, co se tak náhle nabídlo našemu historickému pohledu a co nás zavedlo k takovým mylným soudům o reprezentativní závažnosti těchto jeskynních maleb, bylo zároveň již *fossilním* stadiem existence. U tohoto omylu však hrála roli ještě jedna okolnost. Totiž to, že se k nám z tohoto uměleckého jazyka nejdříve dostane právě dojem maxima vyjádřeného *živosti*. Tato šokující živost tvarosloví však tomuto jazyku musí být od počátku vrozena, a proto nemůže být v žádné souvislosti s jakýmikoli vývojově historickými procesy. Mnohem spíše by se s jistou nadsázkou dalo říci: toto zdánlivé hýření živosti probíhalo po tisíciletí podle stejné šablony.

Zhluboka se nadechnu k závěrečnému slovu. To, co dodalo zdánlivou oprávněnost tvrzení, že nemůže být řeč o takříkajíc geometricky abstraktních počátcích, nýbrž že objevem těchto jeskynních maleb je dokázáno, že probuzení uměleckého pudu je identické s jeho jediným neprodleným skokem směrem nejkrajnějšího naturalismu, bylo jevem vývojově historicky nadmíru záhadným, jevem zcela náhlým co do svého zrodu i smrti. Jak však u tohoto tvrzení mohu mluvit o pouze zdánlivé oprávněnosti? Mohou snad být tvrzení podložena lépe než fakty? Skutečnými nálezy takovéto objektivní, očividně průkazné síly? Nikoli! Avšak i navzdory zřejmě tak jasné důkazní síle se odvažují ponechat své otazníky na místě. Právě za tvrzením *absolutní* průkazné síly. A ja-

kým právem? Protože tato průkazná síla závisí na jednom předpokladu, který však sám nikterak nestojí mimo veškerou pochybnost. Spočívá v apriorním předpokladu, že tváří v tvář zjištěným absolutním druhovým rozdílům mezi nálezy z těchto gigantických rozloh a časových rozpětí může existovat jen jedno vysvětlení, a sice takové, které vychází ze základní představy nabízející se časové následnosti. Tedy *následnosti*, a nikdy, přece však možné *současnosti*, ať už by šlo o současnost pouze částečnou, nebo dokonce úplnou. Tato vžitá základní představa je také tím, proti čemu svými otazníky zásadně protestuji. Nic nemůže rozporovat, jež se mohou objevit při aplikaci tohoto zásadního předsudku, demonstrovat jasněji než myšlenkový experiment čistě hypotetické povahy, jak se ho nyní odvažují provést:

Představme si tedy, přestože samozřejmě víme, že to, co se zde zpo-
la žertem chystám srovnávat, je v zásadě zcela neporovnatelné... představme si tedy alespoň na chvíli, že naše Země a náš svět byly po tisíciletích naprosté osiřelosti přece jen objeveny nějakou badatelskou generací budoucnosti, a to nevyhnutelně nejprve jen ve zřejmě zcela nesouvisle působících částečných aspektech. Míra chybných soudů, které by za těchto okolností mohly vzniknout, se zcela vymyká popisu. Smím poukázat na nejgrotesknější z těchto možných chybných soudů? Je dobře známo, že na Zemi jsou stále ještě kmeny obývající jeskyně. Mysleme si nyní, že náhodou šťastného nálezu (který by v tomto případě byl spíše smůlou) by právě svědectví o této skutečnosti byla tím, co by stálo na počátku tohoto znovuobjevování. Neznamenaloby to pak, že by to, co by pro ony budoucí badatelské generace představovalo onen bezděky určující první dojem, byla, viděno v souvislostech širšího celku, zcela nicotná a s ohledem na reprezentativnost zcela bezvýznamná skutečnost? Samozřejmě připouštím, že s takovýmto hypotetickým žertovným srovnáváním popouštím uzdu nedovolenému pokušení pointovat. Dokonce připouštím, že mi je zatěžko nechat si zajít chuť na přehnanou pointu. Která by například mohla vést k výzvě představit si, že i ti budoucí badatelé zabývající se vývojem by byli zatíženi stejnou nemocí z povolání, která je nepřehlédnutelná u těch dneš-

ních a od níž pochází právě ono nutkání od začátku vyloučit veškeré teze o současnosti a počítat jen s pravděpodobností následnosti a *tu* téměř bez jakýchkoli pochybností povýšit do oblasti jistoty. Další slova si zde mohu ušetřit.

Než opět vážně: do určité míry je, jak také připouštím, nevyhnutelné, a tedy omluvitelné, když prehistorie primárně pracuje s obrovskými měřítky zjednodušujícího shrnutí, která jsou těmto obrovským rozloham a časovým rozpětím přiměřená. Přesto, nebo právě proto je nutné čas od času vztyčovat tabulky s varovnými nápisy. I kdyby jejich text byl míněn jen žertovně. Neboť i žertovným přeháněním lze vést ke zdravému protření zraku a k zamyšlení. To jest: ke střízlivému a přemýšlivému prověření možných nebezpečí této metodice vlastních. A které z nich je tím hlavním nebezpečím? To, že význam fakt zřejmě ověřených nálezy bude touto metodikou přesto přeceněn *ad absurdum. Quod erat demonstrandum.*

Ještě jednu snad ne zcela nedůležitou poznámku. Navíc si musíme ujasnit, že bez ohledu na vše ostatní je od počátku dán nepoměr mezi možnostmi nálezů povrchových a nálezů v podzemí, totiž ve vztahu k jejich možnosti vypovídat. Již tento zjevný nepoměr stačí, aby učinil nerealistickou jak v kvantitativním, tak v kvalitativním ohledu každou naději na rovnováhu mezi oběma těmito různými komplexy nálezů a rozsahem jejich schopnosti vypovídat. Jeskyně prostě mají, ať už vznikly na základě geologické náhody, nebo lidského záměru, nevídanou výhodu schopnosti konzervovat. Byl-li přístup k nim již jednou přírodní náhodou nebo lidskou rukou zahrazen nebo zasypán, je jejich obsah pro eventuelní pozdější vykopávky uchován ve stavu, který ho předá dál s pouze minimální možností změn. Je se snad za těchto okolností třeba podívat tomu, že od okamžiku, v němž začala působit pobídka k systematickému *vyhledávání* jeskyní a k provádění jeskynních vykopávek (a od tohoto okamžiku vůbec ještě neuběhlo mnoho času), se následným pozorovatelům muselo vynořovat celé množství nálezů poměrně jednotné jevové typologie, k níž v *povrchové* srovnávací oblasti nemohla existovat žádná paralela[?] Neboť, ptám se: kde na povrchu zemském

zůstal ještě v průběhu tisíciletí kámen na kameni? Kde vůbec kámen na kameni mohl zůstat? Je snad třeba říkat, že za těchto zcela neproporcionálních okolností muselo vznikat silné pokušení vnímat tyto podsvětí nálezy jako obzvláště autentické a informativní, a tak přecenit jejich reprezentativní význam? Se všemi mylnými soudy, které z takového jednostranného nazírání musely plynout. Jako například soud, že k nám snad z těchto nástropních a nástěnných maleb promlouvají jednoznačné důkazy skutečnosti, že na samém počátku lidských uměleckých projevů stála maximální naturalistická bezprostřednost.

Co k tomu bylo třeba říci, řekl jsem již výše. Ještě jednou shrnuji. V případě glaciálního lidského druhu, který nám zanechal ony naturalistické jeskynní malby a kresby (již při prvním objevu se příznačně mluvilo o naturalismu *praecox!*), zřejmě vůbec nešlo o lidský druh, který by stál *ve* vývojové řadě, jež v mnoha přechodech nakonec vedla k *našemu*, tedy dějinnému lidstvu: Tento druh musí být nahlížen jako prehistorický v hlubším a důležitějším smyslu, než který s sebou nese běžné užití tohoto termínu. Musel stát nikoli uvnitř, nýbrž naprosto vně vývojové řady vedoucí k našemu člověku. Každé další slovo by bylo nadbytečné. Proto se také nemůžeme blíže věnovat jen spekulativně možné tezi, která by se týkala toho, že druh, k němuž oni jeskynní lidé patřili, by mohl představovat již jen poslední, nepokračující fázi své vývojové řady.

Rozhodně není zcela neoprávněná domněnka, že v těchto obrovských časových rozpětích a na těchto obrovských prostorových rozlohách mohlo zároveň existovat více zásadně geneticky odlišných lidských druhů.

Zdá se mi, že k nejhroším důsledkům vedlo to, že jejich *obecné* odlišnosti byly přeinterpretovány jako pouhá rozdílnost *stupeň*, že byly zařazeny do představy jednotného horizontálního schématu vývoje. Do představy, kterou můžeme vnímat jedině jako předem přijatý a v zásadě jen hypoteticky udržitelný názor. Ony obecné odlišnosti, za jejichž uznání se zde zasazují, je však třeba přijmout jednoduše jako danosti základní odlišnosti biologického a mentálního charakteru. Vymykají se možnosti konečného vysvětlení. To však přirozeně platí menší měrou

pro lidský druh nám vývojově historicky blízký a s námi pravděpodobně spřízněný. A proč tento druh začal a musel začít s uměleckým tvaroslovím, které opisujeme nedostatečnými hesly jako geometrický a abstraktní, jak jistě musel začít s tvaroslovím, které si muselo učinit zákon právě z krajní protikladnosti ke vší přírodní výrazovosti, to jsem se pokoušel objasnit na všech stranách svého mladického spisu.

Ve sporném případě, který jsem zde otevřel k nové diskusi, stojí tvrzení proti tvrzení. Je mi také zřejmé, že se ani jedno, ani druhé nedá dokázat. Pokud za těchto okolností vyslovuji připravenost v tomto případě přísezně uznat nepřekonatelnou nepoznatelnost, mohu tak přirozeně učinit jen za té podmínky, že i protivná strana je k takové přísaze koneckonců hotova. Pak by tu stále byla možnost dovést diskusi k nepolemickému závěru. Ať už tedy v tomto okamžiku vyslovením předběžného „nerozhodně“ (pouze předběžného, vždyt nové nálezy by mohly za jistých okolností otevřít nové možnosti poznání, ať už jedním či druhým směrem), nebo v horším případě konečným verdiktem „rozhodnout nelze“.

A nyní mi ještě zcela na závěr musí být dovolena jedna dodatečná poznámka. Je zcela obecného charakteru. Pokud jsem se v těchto úvahách přizpůsobil běžnému a takříkajíc předepsanému jazykovému úzu a uvedl jsem například to, co se nám tak překvapivě nabízí v oněch jeskynních malbách, do kategoriálního spojení s nálepkou „umění“, pak také nechci smlčet, že se tak stalo za cenu špatného svědomí a s mlčenlivým odstupem. Neboť, otevřeně řečeno, již dávno nesdílím onu běžnou a těžko vymýtitelnou pověru, že tento souhrnný pojem lze užívat s takovou samozřejmou oprávněností. O tom, „proč, ne“ a „jak to, že ne“, se zde přirozeně nemohu dále šířit. Ale mohu odkázat na svůj článek, který byl otištěn ve sborníku mých prací, vydaných pod souborným názvem *Fragen und Gegenfragen* u příležitosti mých sedmdesátých pátých narozenin. Zmíněná práce, která vznikla teprve nedávno, nenesla nadarmo titul *Ars una* a ne nadarmo jsem za tento titul přičinil velký neodvolatelný otazník.

Mnichov, únor 1959

Wilhelm Worringer